

מקומם של מדעי הרוח בחינוך ובאקדמיה/ פרופ' יחיאל בר אילן

בנייר עמדה זה אציג דעה לגבי מקומם של מדעי הרוח בחינוך, ואת נסיוני בתחום. אין בשלב זה דיון על מתודות, אך כמה רעיונות בתחום משתמעים מתוך הסקירה.

אני רופא מומחה ברפואה פנימית ופרופ' מן המניין בבי"ס לרפואה של אונ' תל אביב, שם אני מלמד אתיקה זה למעלה מעשרים שנה. תחום המחקר שלי הוא אתיקה, היסטוריה ופילוסופיה של הרפואה.

בחלק מהקורסים שלי הציון ניתן בהתאם למטלת כתיבה – "נייר עמדה" בנושא אתי, 3-5 עמודים. התלמידים נדרשים להתמודד עם בעיה ערכית מעשית מתחום עיסוקם. למשל: "סטודנטית מובאת לוועדת משמעת שכן חנתה בחנית נכים. להגנתה טוענת כי היא בהריון ומתקשה להתנייד, וממילא יש חניות נכים פנויות". דוגמא נוספת: "חברה מסחרית מציעה לממן גישה לספרי לימוד חיוניים (באינטרנט) עבור סטודנטים דלי אמצעים. בתחתית המסך, יהיה באנר (מעין שלט, הודעה) מטעם החברה המממנת. האם לקבל ההצעה?"

מטרתן של מטלות אלו להכין הבוגרים להופעה בוועדות אתיקה, משמעת וכד' וכן להיות מסוגלים לתרום להתייעצויות ודיונים בעל אופי ערכי.

ברשותי מאות קבצים של ניירות עמדה שכאלה. חלק ניכר מהן עם הערות שלי, חלקן עם תיקונים. ניתן לעקוב אחר תהליך הלמידה. למעשה, מדובר באוסף ייחודי, חלון לתבניות החשיבה ויכולת ההבעה של תלמידי רפואה בישראל (יש גם ניירות עמדה מהתכנית להנדסה ביו-רפואית). אשמח להעמיד אוסף זה לרשות הוועדה.

מה אני למד ממנו?

בהנחה שסטודנט לרפואה ישראלי מייצג את העילית של בוגרי בתי ספר תיכוניים (חלקם עם השכלה צבאית כקורס קצינים, חמ"ן וכד'), ניתן לראות כי ההכשרה בתחום מדעי הרוח חסרה, ככל שהלקות הזאת נמדדת ביכולת של הבוגר לתרום לשיח ערכי ולקבלת החלטות במסגרות דמוקרטיות.

1. שגיאות תחביר, דקדוק וסגנון לקוי בשפה העברית. התוצאה היא גם עילגת וגם חוסר שביעות רצון של הסטודנט המכיר בכך שאין הוא מצליח לבטא את עצמו. דומה הוא לאדם השומע מנגינה בראשו, אך בשל חוסר הכשרה ואימון, הקולות היוצאים מפיו "מזייפים". הבעיה אינה אסתטית גרידא, השפה הלקויה נוטה להיות בלתי מובנת, במיוחד כשמצביעים על אבחנות עדינות ונושאים רגישים.
2. חוסר הכשרה בחשיבה לוגית. התלמידים אינו יודעים מהי טענה (בניגוד להכרזה) וכיצד בונים טיעון לוגי, בו נפרשות הנחות מקובלות ולאחר מכן קשר לוגי מחבר ביניהם למסקנות.
3. קשיים ברגישות ובמודעות במהלך שיח, בראיה של המעלות והחסרונות של הגישה אותה מנסה הסטודנט לקדם. לעתים הכתיבה היא בוטה, מעליבה או קיצונית ללא כל הצדקה (כלומר, ניתן להגן על העמדה, גם בטענות פחות מרחיקות לכת מאלו שננקטו). אין מנסים להכניס איזונים או למתן את הפגיעה בצדדים שיפגעו מהקו אותו מציע התלמיד.
4. חוסר ארגון. אין פתיח, דיון ומסקנות. לעתים קרובות מאד המסקנות מכילות טענות או אמירות חדשות שכלל לא הוזכרו בדיון. ארכנות, חזרה עצמית ושאר לקויות.

5. העדר של אופקי ידע. ללא ידע כללי רחב (היסטוריה, חברה ועוד) מתקשים הסטודנטים לעבד שדות עתירי מידע, בעיקר קשה להם להבחין בין משתנים תלויי זמן ומקום, למרכיבים מהותיים יותר בסוגיא. הנטיה היא לחשיבה קיצונית ("אם נסכים לא", מחר נהיה כמו נאצים"). הדברים בולטים במיוחד כאשר ישנו מגע עם ערכי יסוד של החברה – כבוד האדם, זכויות אדם, הליך נאות, חופש הבטוי והמצפון וכד'.
6. השפעה גוברת והולכת של מדיה דיגטלית קצרת טווח, כגון טפסים למילוי, תכנים אוטומטיים (ברירות מחדל קופצות), ותערובת של מלים, סמלים וקיצורים. תופעה זו באה יחד עם נטיה ללכת שבי אחר הנוצץ, האופייני, והפופולרי (עם "לייקים"), ללא כלים ביקורתיים יעילים.
7. מיומנות ההבעה היותר מתגמלת כלכלית הינה בתחום הפרסום ויחסי הצבור. העדר מיומנויות וכשרונות בתחום החשיבה וההבעה הביקורתיים והפחות תלויים יוצר הטיה בעייתית מאד לטובת מניפולציות ועל חשבון בקרת עצמית, לטובת נראות על פני מהות, לטובתן של הכללות וגוזמאות (פאף בלשון המקצוע) על חשבון מורכבויות וספקות.
- תלמידים רבים חשים בעצמם כי הם מוגבלים, סובלים מנכות. הם לא מעלים בדעתם כי ניתן לפתח קריירה ללא רישיון נהיגה ונסיון על הכביש. הם מגלים כי ניתן לקבל תואר של ד"ר ברפואה, ללא הכשרה ובשלות במתן ביטוי לערכים שלהם, ניסון החיים שלהם. לעתים קרובות אש בוערת בקרבם (למשל, תלמידה שהייתה בהיריון והתקשתה מאד בניידות, או תלמיד פעיל למען זכויות נכים), אך אין הם מסוגלים להביא מן החום והברק שבה לנייר עמדה. הפער המשמעותי ביותר הינו בין המיומנות המקצועית כיכולת אבחנה, וביצוע פעולות פולשניות, מצד אחד, והיכולת לנמק את ההחלטה על ביצוע פעולות אלו, מן הצד האחר.
- בחלק מן הפעילויות בבית ספר לרפואה עסקנו גם בסימולציות של ועדות אתיקה. גם כאן התלמידים מצאו עצמם לוקים מאד בתרבות הדיבור (צעקות, התפרצויות, שפה קיצונית) וברטוריקה.
- בחינוך הרפואי עצמו פוגעות הלקויות הללו ביכולת של הבוגרים לקחת אנמנזה (היסטוריה רפואית), לארגן את הספור הקליני, ולבטא את המחשבה הסינתטית שלהם באופן נהיר ומנומק (דיון, אבחנה מבדלת, תכנית עבודה וכד'). בעיקר בולט הדבר ביכולת לתת למטופלים הסברים נאותים, ולנהל הליך של הסכמה מדעת.
- האתגר הוא שילוב של מיומנות וחינוך. את אלו ניתן לרכוש בעזרת תרגול בסביבה חברתית נאותה ותחת הדרכה.
- נמשל הדבר לתזמרת. נגינה בהרמוניה דורשת אימון פרטני ואימון בקבוצה. כן הדבר ביחס לכישורי חשיבה והבעה בחברה. ללא אימון, הבוגרים יהיו נכים מן הבחינות האזרחיות, יצרניות, צרכניות וחברתיות. התרגול הנדרש על מנת לצמוח כאזרחים התורמים באופן מעמיק ומועיל לשיח הדמוקרטי הינו קריאה וכתביה של טקסטים אורכים ומורכבים שיש בהם מידע וטיעונים מסוגים שונים, סוגות שונות, ורמות שונות של מורכבות.
- אזרחים ההולכים להשפיע בשאלות גורליות כמו הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יחסי דת ומדינה, מדיניות כלכלית של הממשלה, בטיחות בעבודה ומדיניות בעת מגפה, עליהם להיות בעלי ידע מסוים ובעלי מיומנות במדיה (כמו טקסטים דתיים), בעלי חשיבה ביקורתית ויצירתית. ללא אלו, הם גם לא יוכלו לתת מענה נהיר לשאלה: מה מקומם של מדעי הרוח בחינוך. לא ברור אם יוכלו לומר מהו חינוך.

...ומעבר לכך...

באיטליה ראיתי כיצד כל הילדים – מכתה א' ועד התיכון – כותבים במחברות גדולות (A4) תוך הקפדה על אסתטיקה, ארגון הכתוב במרחב, שימוש בצבעים, ובמיומנויות שרטוט בסיסיות – כל אלו יוצרים מחברות שיש בהן הרבה מעבר לתוכן הכתוב. נוצרת סינאסטזיה המעצימה את הזיכרון, החשיבה, ואולי יותר מכל, את החוויה הקוגניטיבית והרגשית הכוללת. נוצר חיבור בין המופשט לקונקרטי. הלמידה אינה נפרדת מהאמצעים החומריים שלה, והיא פתוחה לגוונים אישיים. רב-התחומיות מאפשר לתלמיד שאינו רהוט לשונית, לבלוט באפן גראפי, או להפגין ידע, וכן הלאה.

כתיבה, הינה גם כתיבה של מוזיקה. וחשיבה, הינה גם שירה, והקשבה. התבוננות במלים מתמזגת באבחנה של צורות וצבעים. מכאן, פתוחה הדרך לצמיחה ויצירה בתחומים המופשטים, כמו גם בתחומי היצירה (מלאכת כפיים, אומנות, בישול, גיבון ועוד).

מדעי הרוח הינם הגשר המחבר בין המיומנויות והחוויות האנושיות באפן המאפשר להן להתפתח ולהתמזג זה עם זה לכדי מכלול שיש בו זהות, ערכים, משמעות, חיברות.

ללא השכלה ומיומנות במחשבה מופשטת, מילולית והבעתית, לא יכול אדם לחבר חוויות (טעם, ריח, ראייה, שמיעה, מגע, ארוטי...), לעדן אותן, לשתפן, ועוד יותר מתקשה הוא ביצירה ובעשייה – הן בתחום החומרי והן בתחום המופשט. מבחינה זו מדעי הרוח הינם הכלים הרפלקטיביים, החינויים להתפתחות האדם כיצור רפלקטיבי (לפחות במסורת המערב), כסוכן פוליטי, וגם כחוקר, ממציא, מגלה ויוצר.

הרעיונות המובעים בזה אינם מקוריים. דומים הם מאד לחינוך היווני הקלאסי, ה *paideia*. ביקורת נתכה על החינוך למדעי הרוח כאילו הוא בהכרח אליטיסטי וכוחני. יש מסורת בהן החינוך הזה נשמר רק לבני האצולה; יש חברות בהן בעלי ההשכלה רואים עצמם כאצולה, ומנכסים לעצמם כח. לעתים, ידע נרחב ווירטואוזיות הבעתית מאפילים על דלות התוכן, ואף על רעיונות מסוכנים. אך התפתחויות שכאלה, אינן הכרחיות ואינן גזרת גורל. ישנן עדויות רבות על מיומנויות גבוהות בהבעה, רטוריקה וחשיבה לוגית גם בחברות שוויוניות, בעיקר בחברות קטנות, בהן ההתנהלות נעשית באסיפות קטנות, פנים אל פנים. אך ככל שהחברה נעשית גדולה יותר ומורכבת יותר, כן יש מקום לאופקים ומיומנויות בתחום מדעי הרוח היוצרים את ה"עולם המשותף" (כלשונה של חנה ארנדט) בו מתרחשים תהליכים של זהות, חברות, יצירה, ועשייה חברתית. עולם "מדעי הרוח" הינו המרחב אנו קולטים, שותפים, ויוצרים את הערכים ואת הזהות שלנו.

פרופ' יחיאל בר אילן
מנהל הפקולטה לרפואה,
אוניברסיטת תל אביב